

KARADENİZ BÖLGESİNDEKİ BİZANS ESERLERİ

Sevcan YILDIZ*

ÖZET

Bizans İmparatorluğu, dünya tarihinin en uzun ömürlü devletlerinden birisi olup, Bizans İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle kurulduğu kabul edilmektedir. Hüküm sürdüğü yıllar boyunca kendine özgü mimari eserler bırakmış, Hıristiyanlığın yayılmaya başlaması ile birlikte özellikle kilise mimarisinde büyük eserler ortaya çıkartmıştır. Günümüzde o dönemde yapılan kiliseler Hıristiyanların hac merkezi olarak kabul edilmektedir. Karadeniz Bölgesinin Trabzon iline bağlı Sümela Manastırı da hac merkezlerinin en önemlilerindedir. Karadeniz Bölgesi, Bizans eserleri bakımından Anadolu'daki iyi korunmuş bölgelerden bir tanesidir. Çalışmada Karadeniz Bölgesi'nin tercih edilme nedeni, Bölgedeki eserlerin korunmuş olması ve bir bölümünün hala ayakta olmasıdır. Çalışmada Karadeniz Bölgesinde yer alan Bizans eserlerinin tarihsel süreçleri incelenmiştir. Çalışma, Bartın, Zonguldak, Ordu, Trabzon, Rize ve Amasya illerinde Bizans egemenliği sırasında yapılan antik kentler ve kiliseleri kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Bizans, Turizm, Antik Kent.

ABSTRACT

The Byzantine Empire is one of the longest-lived states in world history and is considered to have been formed by the division of the Byzantine Empire into the Roman Empire. During the years he ruled, he left his own architectural monuments, and with the spread of Christianity, he found great monuments, especially in church architecture. Today, the churches built at that time are regarded as pilgrimage centers of Christians. The Sumela Monastery of the Black Sea Region of Trabzon is also the most important of the pilgrimage centers. The Black Sea Region is one of the well-preserved regions of Anatolia in terms of Byzantine monuments. The reason why the Black Sea Region is preferred in the study is that the monuments in the region are preserved and some of them are still standing. The historical process of the Byzantine monuments in the Black Sea Region has been examined in the study. The study covers ancient cities and churches built during Byzantine rule in Bartın, Zonguldak, Ordu, Trabzon, Rize and Amasya.

Keywords: Black Sea, Byzantium, Tourism, Ancient Towns.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, sevcanyildiz@gmail.com

1. BARTIN

Bu bölgede, Bizans yapılarına sahip birkaç yerleşim yeri vardır. Bizans'ın taşra sanatı, 1204'ten 1461'e kadar Bizans'tan ayrı küçük bir devletin başkenti olan Trabzon'da (Trapezus) temsil edilir. Komnenoslar'ın sarayından kalenin yukarı kesiminde sur duvarı üzerine oturan ancak ikiz pencereleri olan, bir duvar parçası kalmıştır. Buna karşılık dini mimari burada oldukça iyi korunmuş birçok kiliselerle kendini gösterir. Bu yapılarda da Trabzon ve çevresine özgü, esas Bizans sanatından farklı bazı teknik ve estetik özelliklerin varlığı görülür. Mimaride düzgün yontulmuş taşlar kullanılmış. Dış cephelerde bir süsleme yapılmamıştır. Kiliselerin plan bakımından esas eksen üzerinde ince ve uzun oldukları görülür. Kubbeler ise daha çok Kafkasya yapılarındaki gibi çokgen köşelidir (Eyice 1982:608).

1.1. Amasra

Amasra'nın iki limanına da hakim konumda olan kale, Roma yapılarından çıkartılmış malzeme ile yapılmıştır. 861 yılında yapıldığı tahmin edilen kalenin birçok Cenova arması ile bezeli oluşu dikkat çekmektedir. Surların içinde bugün camiye dönüştürülmüş iki kilise vardır. Bu kiliseler, mimari özelliği bulunmayan, üzerleri çatı ile örtülmüş tek nefli sade yapılardır (Deniz vd 1995: 95).

14. yüzyılın ortasından 1461 tarihine kadar Cenova'nın kolonisi Amasra'da ve çevresinde pek çok Bizans dönemi yapıları bulunduğunu, karşılaşılan bazı işlenmiş mimari parçalar kanıtlamaktadır. Burada limanın dışında Karadeniz'in bütün şiddetine açık, Büyükkada denilen bir kayalık tepesinde kurulan bir manastırın kalıntısı olan kilise ise, Yunan haçı biçimindeki planın bir örneğidir. Gerilerdeki bir yerden Amasra Müzesi'ne getirilen büyük ve işleniş bakımından güzel, değişik tipte bir sütun başlığı, Bizans sanatının bazı iddialı binalarının bu uzak ve ücra sayılabilecek yerlerde de yapıldığını gösterir (Eyice 1982: 608).

1.2. Kaleler

Boztepe ada kütesini iki kat halinde savunmaya alan Sormagir Kalesi, 6 burçla desteğe alınmış 200 m. boyundadır. Burç ve surların üst kesimleri, liman yapımlarında sökülüp taşları alındığından özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Buradaki ilk burç çıkıntısına halk Yapıcaık Bedeni adını vermiştir. Surların eteğinde ise eskiden yelkenlilerin bağlandığı Ortapalamar denen babalar vardır. Boztepe ve Zindan mahallelerini kuşatan iki ayrı sur manzumesi Kemere denen bir köprü ile irtibatlandırılmıştır.

Karanlıkyer Kemere aynı zamanda iki adayı birleştirir. Bu büyük savunma burcu bir Roma yapısı olup dış cepheleri Bizans döneminde onarım görmüştür. 8 m.lik dehliz, tüm duvar ve Karanlıkyer içkapı süveleri ile kırılan mermer alınlık çerçevesi ve Bizans dönemindedir. Bu bölümün Zindan mahallesini çeviren bazı bedenlerle birlikte en geç 7. yy.'da yapıldığı söylenebilir. Oysa Sormagir bedenlerinin ve Zindan kalesi duvarlarının büyük kısmı genellikle 9. ve 10. yy.larda inşa edilmiş olup, sonraki dönemlerde de sık sık onarılmıştır.

Amasra Kalesi de deniz ve Zindan Mahallesi'ni kuşatan asıl duvarlar 300 m. boyunda, 50 m. eninde dikdörtgen bir alanı çevreler. Kalenin doğu kesimi 1/3 oranında ayrılarak bir iç kal olarak daha yüksek surlar ve kulelerle savunmaya alınmıştır. Güneye bakan kara surlarının önünde Hisarpeçe (ön-kale) bulunmakla beraber bu alçak duvarlar ve alttaki hendek tahrip olmuştur. Küçük Liman Kapısı ile Büyük Liman Kapısı arasındaki 300 m.lik sur sırası 7 burç ve kule ile savunmaya alınmıştır. Her iki kapının da 14. ve 15. yy.larda Cenovalılar tarafından ön duvarlar ve kapılar yapılarak daha iyi savunmaya alındığı dikkati çeker.

Amasra kaleleri yer yer görülen kule boşlukları; iç taksimatları; surların muhtelif yerlerine yerleştirilmiş bulunan Cenova Armaları; örgüde kullanılan Eros, medusa, kartal, öküz başı vb. figürlü taşları, Roma imparatorlarının adlarını da içeren yazılı parçaları; savunma tertibatları ile günümüzde bile ortaçağ havasını yaşatan ve bütünlüğü bir ölçüde korunmuş önemli bir eserdir (Sakaoğlu 1999:197).

1.3. Büyükada'daki Kilise-Manastır

Bizans döneminde ünlü olan buradaki tapınak, Osmanlılar zamanında boş kalmış ve kendiliğinden yıkılmıştır. Döşeme mozaiklerini ve temellerini ise definciler sökmüşlerdir. Yapılan bilimsel etütler sonucunda burasının; bir Narteks ile köşe oda ve apsislere yer verilerek orta mekana Haç planı sağlanmış bir Kilise olduğu açıklanmıştır. Büyükada'nın, Amasra'dan 150 - 200 metre kadar açıkta ve her türlü havada kolayca gidilip gelinemeyecek bir konumda olması dikkate alınınca Büyükada kilisesinin yanındaki diğer binalarla bir külliye niteliğinde ve manastır işlevinde olduğu muhakkaktır. Adanın güney - batı eteğinden başlayıp, tepeye doğru devam eden kaya basamaklarına ulaşıyordu (Sakaoğlu 1999:205).

1.4. Oyma Mağaralar

Büyük Tepe'nin doğuya ve batıya bakan yamaçlarında, oval birer ağızdan girilen kare planlı iki mağara vardır. Bunlardan batı tarafta, Dökük mevkiinde kalanı, 8. yy. sonlarında Georgios'un inzivaya çekildiği yer bilinir. Doğu yamaçtaki oyma mağara biraz daha geniş ve çift sedirlidir. Bunların inzivagah olasılığı kadar birer mezar odası olmaları da düşünülebilir. Benzeri mağaralar, Dökük- Tarlaağzı arasında Kadırğa Burnu'nda, Bostanlar köyü yakınında da vardır (Sakaoğlu 1999:205).

Ayrıca Kaleiçinde Fatih Camii deniz ibadethane 9. yy. sonlarında inşa edilmiş eski bir Bizans kilisesidir. 19 x 11 m. boyutundaki yapının Narteks bölümü kaldırıldığı gibi, ambon çıkıntısı da mekana katılmıştır. 1460'da Camiye içkale kesiminde, eski bir şapelden çevrilme, minaresiz bir mescit bulunur. Önceki gibi bu da 9. yy.'da çok itinalı bir tuğla - taş örgü sistemi ile yapılmıştır. 15. yy.'da mescide dönüştürülmezden önce, duvarları ambonu, narteksi, Bizans kiliselerinde görülen tarzda renkli ve dinsel konulu duvar resimleriyle dolu iken ince bir sıva tabakası ile kapatılmış; son yıllarda yıkılmaya terk edilen binanın düşen sıva tabakaları altında bu eski resimler yer yer ortaya çıkmıştır (Sakaoğlu 1999:202).

2. ZONGULDAK

2.1. Ereğli

Ereğli’de (Herakleia) çıkıntılı apsisi ve içinde iki sıra sütunla ayrılmış nefleri olan Helenistik bir bazilikanın bir kısmı bugün camii olarak kullanılmaktadır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre, kenti çeviren taşlarla yapılmış olan surlar Bizans döneminden kalmadır. Bunların arasında bulunan uzun bir yazıt Porphyrogennetoslar’dan biri tarafından yaptırılan bir deniz fenerinden bahseder. Bu unvan babasının imparatorluğu sırasında dünyaya gelen prenlere mahsus olduğundan, kime ait olduğu anlaşılmamaktadır. Söz konusu fenerin yazıtın üstünde bulunduğu kulenin tepesine ait olduğu tahmin edilmektedir. Bizans sanatında şimdiye kadar bu türden bir eser tanınmadığından, Ereğli’deki bu yazıt büyük bir tarihi değere sahiptir. Kentin dışında bir vadinin içinde, ilkçağ’ın tanrılarından Herakles (Ereğli adını ondan almıştır)’in maceraları ile bağlantılı görülen bir dizi büyük mağaralar vardır. Paganizma döneminde kutsal olarak kabul edilen bu mağaralar Bizans döneminde de kutsallığını sürdürmüştür. İçlerinde su bulunan bu mağaralardan bir tanesi işlenerek, düzeltilmiştir. Bir başkasında ise, suyun dışında kalan kısmın tabanı bütünüyle bir döşeme mozaïği ile bezenmiştir (Eyice 1982: 608).

3. ORDU

3.1. Fatsa

Aynı kıyı şeridindeki Fatsa yakınında Boleman’da denize hakim tek nefli küçük bir Bizans kilisesi üzerine oturtulmuş Haznedar – oğullarına ait eski bir Türk evi bulunmaktadır. Bu kilise mimari açıdan büyük bir önem taşımaz, fakat bulunduğu yer ve bir ev ile bütünleşmesi ona çok değişik ve romantik bir görünüm verir (Eyice 1982: 608).

4. TRABZON

Karadeniz kıyılarının zümrüt kenti Trabzon, doğal, tarihsel, arkeolojik ve sosyo – kültürel değerleri yönünden çok zengindir. Birçok akınlara uğrayan Trabzon bir süre de Bizanslıların yönetiminde kalmıştır. 1204 yılında Latinlerin İstanbul’u ele geçirmeleri üzerine kentten kaçan Alexis Komnen Trabzon’a gelerek burada 250 yıllık bir süre egemenliğini sürdüren Trabzon – Komnen imparatorluğunu kurmuştur. Bu imparatorluk 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet’in Trabzon’u ele geçirmesi ile yıkılmıştır. Yavuz Sultan Selim’in şehzadelîği sırasında Valilik yaptığı, Kanuni Sultan Süleyman’ın doğduğu bu kentte; günümüze kadar sağlam kalabilen pek çok tarihsel anıt vardır. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinden kalan anıtların en eski ve en önemlisi Trabzon Kaleleridir (Anonim 1985: 7).

4.1. Kale

Kale yapımı çok eski tarihlere gitmekle beraber, Bizanslılarca VI. yüzyılda genişletilerek yeniden inşa edilmiştir. Osmanlılar döneminde çeşitli onarımlar gören kaleye ayrıca yeni bölümler eklenmiştir.

Güneyden kuzeye doğru uzanan surlar ve burçlardan oluşan kalenin bölümleri, yukarı hisar ya da iç kale, orta hisar ve aşağı hisar diye anılmaktadır (Dilaver 1997: 88).

4.2. Azize Anna Kilisesi

Osmanlı öncesi dinsel mimari yapıtlardan günümüze kalan en eskisi, Çarşı Mahallesiindeki Küçük Ayvasıl (Azize Anne) Kilisesidir. VI. yüzyılda yapılan kilise, nartekssiz 3 nefli bazilika örneğidir (Dilaver 1997: 88).

İlk Hıristiyanlık döneminden kalan bu bazilikanın içindeki iki sütun ve başlıklar Roma stilini simgelemektedir. Sıva ile kaplanmış bulunan iç duvarlarında freskler bulunmaktaydı. Güneydeki kapısının üstünde Roma döneminde yapıldığı anlaşılan mermer bir kabartma vardır. Bu kabartmanın eski bir tapınaktan alınarak buraya konulduğu sanılmaktadır (Anonim 1985: 88).

4.3. Ayasofya Kilisesi

Kilise şehrin batı yönünde, merkeze 2 km uzaklıkta manastır kompleksi içinde yapılmış bir kilisedir. Trabzon'daki Komenos Devleti Krallarından I. Manuel zamanında 1250-1260 yıllarında yapıldığı kabul edilmektedir. Kilisenin yerinde eski bir yapının varolduğu sanılmaktadır. Kuzeydeki dört sütunlu ve 3 apsisli Sapel yapıdan daha eskidir. Yapının 25 metre batısındaki Çan Kulesi 1427 yılında yapılmıştır (Anonim 1997: 19).

Kommenoslar döneminden kalan dinsel yapılar arasında kuşkusuz en önemlisi ve en iyi durumda olanı Ayasofya Müzesi'dir. (Ayasofya kilisesi). Bina, surların batısındaki denize yakın bir platform üzerine XIII. yüzyılın ortalarında inşa edilmiştir. Bizans imparatorluğu'nun, dar sınırlar içinde yaşam savaşı verdiği son dönemlerinde (Paleologoslar döneminde) görülen canlı ve yüksek sanat hareketlerinden hemen önceki dönemin en ilginç yapılarının biridir. Kapalı Yunan Haçı planıyla IX. yüzyıldan beri Bizans mimarisinde pek uygulanan biçiminin yanı sıra, düzgün taş işçiliği ve Kafkas yapı geleneği etkisindeki bazı bölgesel özellikleriyle dikkat çekmektedir (Dilaver 1997: 88).

Trabzon Ayasofya'sı esasında bir Bizans yapısı olmasına karşın dış süslemeleri eklektik (karışık) bir özellik gösterir ki, zamanının politik güçlerinin hedefi durumundaki bir başkentte buna şaşmamak gerekir. Kilisenin güney cephesi, çoğu, konu bakımından ilgisi olmayan, bir dizi oymalı taş süslemeye sahiptir. Bunların düzenlenmesi ve özellikleri, Rusya'nın Vladimir-Suzdal bölgesindeki XII. Yüzyıl kiliselerinin ve özellikle de Vladimir'deki 1195-1200 tarihli St. Dimitri Kilisesi'nin, cephelerinde görülen daha özenle işlenmiş taş kabartmalarını andırır. Bu ikinci gruptaki kiliselerin taş süslemelerinin Rus sanatının eşsiz bir yeri vardır. Bazı bilim adamları, Gürcü Prensiğinin ikinci hükümdarı Andre'nin Trabzon Rum İmparatoru I. Aleksios'un kuzeni Gürcü kraliçesi Tamara'nın kızlarından birisi ile evlenmesini göz önünde bulundurarak bu süslemelerde bir Gürcü etkisinden söz ederler. Pontus bölgesi başkentinde, Gürcü öğeleri, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında da kendisini hala kuvvetle hissettirdiğine göre, Trabzon

Ayasofya'sı için de aynı etkiden söz etmek mümkün olabilir. Fakat Trabzon Ayasofya'sının güney cephesindeki taş süslemelerin hepsi de aynı özellikleri taşımaz. Bu taşlardan ikisi tamamen birisi de kısmen Selçuk karakterindedir; batı cephesindeki dış narteks girişinde Selçuk üslubunda dokuztaş süsleme vardır; kuzey cephesinde, belki de önemli örnekleri içeren on iki parça yanında Doğu karakterli açık ve koyu renk taşlarla yapılmış süslemelere rastlanır. Kilisenin içinde ise, bir zamanlar çok güzel mermer bir dolguya sahip olduğu anlaşılan yuvarlak bir zemin parçası, apsisin içine yerleştirilmiş ufak bir taş ve yedi tane resimli süsleme de aynı üsluptadır. Yirmi yedi parça taş süsleme aynı elden çıkmadığı gibi tamamen Selçuklu havasını taşıdığı da söylenemez. Buna karşılık on beş parça tamamen Selçuklu özelliklerini gösterirken karışık üsluptaki öteki parçaların Selçuklu tarzında çalışan yabancı ustalar tarafından yapıldığı söylenebilir. Fakat yapılış şekillerine bakılınca, bu taş parçalarının, süsledikleri bölümlerle aynı zamanda işlendiği; hepsinin kilise için kullanılan taştan yapıldığı ve dış narteksin girişindeki bal peteği sütun başlıkları dışında, orijinal yapının ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu hemen anlaşılır (Rice 1997: 73).

Yapı, taş süsleme ve freks bakımından çok zengindir. Güney portiginin alındığında bir friz halinde Adem ile Havva'nın cennetten kovulmaları anlatılmıştır. Kemerin kilit taşı üzerinde Komnenoslar'ın sembolü, tek başlı kartal motifi bulunmaktadır. Bu cephede ve diğer cephelerde benzer kuş figürlerine hayali yaratıklara, geometrik ve bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Özellikle batı cephesindeki mukarnaslı nişler, sütun başlıkları kuzey cephedeki geometrik kompozisyonlu madalyonlar Selçuklu taş süslemeciliğin örnekleridir. Bu süslemelerde Selçuklu ve Gürcü ustaları birlikte çalışmış olmalıdır.

Restorasyon sırasında, özellikle narteks bölümünün freksleri iyi durumda ortaya çıkarılmıştır. Apisinin yarım kubbesinde tahtta oturmuş Merem, sema üzerinde Hz. İsa'nın göğe çıkışı tasvir edilmiştir. Ana kubbede pantokrator İsa, pantantifler üzerinde Hz. İsa'nın doğumu, haç üzerinde ölümü, cehenneme inişi, vaftiz sahneleri bulunur. Ana mekânın batısındaki tonozun güneyinde son akşam yemeği sahnesi görülür. Nartekste Hz. İsa'nın mucizeleri, İncil yazarlarının sembolleri gibi fresklere yer verilmiştir (Anonim 1997: 20).

Üçü ayrı topluma (Selçuklu / Moğol / Bizans) açılırcasına, üç girişli Ayasofya'nın güney revağının üstünü yarım bir kemer tutmaktadır. Kemerin kilit taşının tam üstünde, tek başlı kabartma bir Komnenos kartalı vardır. Açıkça, savaşçı, güneyli ve kurumlu Selçuk Kartalı'nın bir kopyasıdır. Haç biçimindeki pencere boşluğunun tam üstüne denk düşmektedir. Ayrıca, doğu yüzünde de bir başka kartal da evcil, yazgısına boyun eğmiş, uysal bir Karadeniz kartalı biçimindedir. Ana kubbenin altındaki çoğu gitmiş azı kalmış renkli taban mozağının bile, Selçuklu etkileri yansıttığı söylenebilir.

Kimi sütunlar eksik, zeminde kesilmiştir. Şu anda içinde güvercinler uçuşan tapınağın duvarları, kemerleri, tavanı, pencereler arası, İncil'den alınmış sahneleri resimleyen freskolarla bezenmiştir. Özellikle ikisi dikkat

çekicidir: Biri, Son Akşam Yemeği; öbürü, Roma Valisi Pontius Pilatus'un ellerindeki kanı suyla yıkamasını (suçsuz olduğuna gönderme) anlatılır.

Öte yandan kuzey kapısında, batıdan doğuya doru ve kapı kemerinde dört aziz bulunur. Pencerelelerin arasına da on iki havari yer alır. Bu arada Batı duvarında da Cennet ve Cehennem sahneleriyle Dünyanın Sonu freskosu yer alır. Güney cephesinde, sağdan sol insanın yaratılışı – tüm önemli dönüm noktalarıyla birlikte – friz halinde verilmiştir (Kökden 1995: 90).

4.4. Arafil Boyu Camii (St. Philips Kilisesi)

III. Alexios'un (1349 – 1390) kızı Anna tarafından yaptırılmıştır. Bizans stilini yansıtmaktadır. 1461 yılından sonra da bir süre Ortodoksların tapınağı olarak kullanıldıktan sonra 1665 yılında camiye çevrilmiştir (Anonim 1985: 8).

4.5. Maşatlık Kaya Kiliseleri (St. Sabbas)

Kentin güney doğusunda Boztepe eteklerindeki bu mağaraların Hıristiyanlığın ilk yıllarında kullanıldığı sanılmaktadır. Bu kaya kiliseleri, sonradan XIV. ve XV. yüzyıllarında Bizanslılar tarafından yaptırılan üç kiliseyi de içine alan büyük bir manastırla bütünleştirilmiştir. Günümüzde kalıntılara rastlanan bu manastır ve mağaralar da değerli freskler bulunmaktaydı (Anonim 1985: 8).

4.6. Yeni Cuma Camii (St. Eugenois Kilisesi)

Zemini, beton mozaik olan iç avlusuyla sıradan görünümlü Yeni Cuma Camisi. Eski, geçmişten gelen adıyla Aziz Eugenios Kilisesi eski Mithras ve Apollo Tapınağının bulunduğu yerde imparatorluk sarayının doğusundadır. Bulduğu mahalleye adını vermiştir. Romalılar döneminde Mithras ile Apollo'nun anısına burada bir tapınak yaptırılmıştır. Surların kuzey kesiminde yaşayan Milet kalıntısı halk arasında Hıristiyanlığı benimsemiş olduğundan, Eugenios adında bir genç iki arkadaşı ile bir gece gizlice tepeye tırmanıp Mithras'ın büyük heykelini uçuruma yuvarlayarak kırmışlardı. Bu nedenle başı kesilerek öldürülen Eugenios'a sonradan Saint (kutsal kişi) unvanı verilmiştir. Trabzon'daki Romalılar İ.S. 345'ten sonra Hıristiyanlığı benimsediklerinden eski tapınak kiliseye çevrilmiş ve yanına bir manastır yaptırılmıştır. Daha sonra Trabzon – Komnen İmparatorluğu'nun kurucusu Alexios Comnenos (1204 – 1222) eskimiş olan bu kilisenin yerine yeni ve daha büyük bir kilise yaptırarak St. Eugenios adını vermiştir (Dilaver 1997: 90).

Doğu cephesi girişinde, sağda ve solda, iki silindir kule vardır. Ortada, yarım sekizgen bir kütle içine açılmış giriş kapısı, her üç yüzeyde (kapı dahil) birer pencere bulunur. Tek merkezli kubbeli, yirmiye yakın aydınlatma penceresiyle yüksek kubbe kasnaklı, iki yanda uzun yan tonozlara yer veren geniş bir yapıdır. Caminin içinde, sonradan eklenmiş bir de asma kat bulunur. Ahşap bölüm servi, ceviz ve şimşir ağacından inşa edilmiştir (Kökden 1995: 87).

4.7. Ortahisar Camii (Panhagha Chrisokephalos)

Kentin iki urundan biri olan Orta Hisar içinde, Zağanos Caddesi üstünde görece geniş bir alana oturan Orta Hisar Camii de İkinci Sultan Mehmet eliyle kiliseden, camiye dönüştürülmüştür. Eski adıyla Panhagha Chrisokephalos (1463). Karşısında Kitaplık. Yeni Cuma'ya Cami-i Cedit denirken, bu tapınak Cami-i Atik adıyla anıla gelmiştir (Kökden 1995: 87).

Bizans imparatoru Jüstinianus (M.S. 527-565) bugünkü kale park çevresinde ticari bir koloni kuran Cenevizlilerden bir ustaya ilk tapınağın yerine yeni bir kilise yaptırmıştır. Bu küçük kilise Katolik haçı biçimindeydi. Şimdiki yapıt, ilk Komnen imparatoru Alexios'un oğlu Andronikos'un kiliseyi genişletmesi ile ortaya çıkmıştır. Batı kısımda ve özellikle güney ve kuzey duvarları boyunca uzanan balkon çıkıntıları ile kubbede Cenevizlilere özgü mimari özelliği belirgindir. Yarım daire biçimindeki kümbetinde, bir metre çapında bir çerçeve içinde, başında altından bir hal bulunan Meryem Ana tasviri bulunduğundan kiliyse Altın başlı Meryem anlamında Chrysocephalos adını vermiştir (Anonim 1985: 8).

4.8. Sümela Manastırı

Trabzon ili sınırları içinde, yerli ve yabancı ziyaretçilerin ilgisini çeken başlıca yerlerden biri, Maçka'nın güneyinde, Zigana tepelerinden birinin sarp yamacındaki Sümela Manastırır (Dilaver 1997: 91).

Anadolu'nun pek çok manastır ve kilisesinde olduğu gibi, Sümela Manastırının kuruluşunda da bazı inanışlar vardır. Bunların en yaygın olanına göre, Hz. İsa'nın azizlerinden Lukas'ın yaptığı bir Meryem İkonası nasıl olmuş bilinmez, Atina'ya kadar gitmiştir. Ancak ikona oradan hoşlanmamıştır. Bunun üzerine melekler ikonayı almış, Ziganaların ulaşılması zor bir yerindeki mağaraya bırakmışlardır. Rastlantı bu ya, Atinalı Barbaras ve Sophronias isimli bir keşiş, ikonayı mağaranın içine gömmüş ve hemen aynı yerde bir manastırın yapımına başlamışlardır. Hz. Meryem (Panaghia) anısına kurulan Sümela Manastırının ismi Grekçe kara, siyah ve karanlık anlamın gelen Melas'tan gelmektedir. Ancak bu iddia da kesinlik kazanmamıştır. Manastırın yer aldığı vadi ve dağ yamacının koyu renkleri veya ikonanın siyah rengi bu ismin verilmesinde başlıca etken olmuştur (Yücel 1995: 27).

Halk tarafından bu manastıra Meryemana Manastırı denir. Meryem (Panaghia) adına kurulan bu manastırın, grekçe *SÜMELA* adının esasını, kara-siyah karanlık anlamına gelen Melas kelimesinden aldığı söylenir. Semavi Eyice'ye göre; evvelce burada saygı gören siyah Meryem tasvirinden Sümela adını aldığı ve bu dağın adı da manastırdan dolayı Oras Meya Karadağ olduğu kabul edilir.

Sümela Manastırının kuruluşu, efsaneye göre iki Atina'lı; Barbaras ile yeğeni Sophronios rüyalarında Hz. Meryem'i görmüşler, rüyada Meryem onlara bir manastır yaptırmalarını, yerini ve oraya nasıl gideceklerini tarif etmiştir.

Bunlar St. Luka'nın yaptığı rivayet olunan tabloyu da beraberinde alarak yola çıkarlar. Deniz yoluyla Trabzon'a gelip, Karadağ'ın sarp yamacında kilise kurma kararı verirler. Theodosios devrinde (375-395) ilk kaya kilise-

sini kurarlar. Bu tarih, kilisenin kesin kuruluş tarihi değilse de bahsedilen tarihler arasında yapıldığı sanılmaktadır (Canalıoğlu 2000: 195).

Kaynaklara göre, XVII. yüzyılın ortalarına kadar kapısında bulunan yazıtta, manastırın kurucusu olarak İmparator Alexios Komnenos adı ve 1360 tarihi yazılıydı (Dilaver 1997: 91).

Bu arada manastırın esasını İmparator II. Theodosius zamanında (408–450) kurulduğu, İmparator Iustinianus'un kumandanlarından Belisalius yeniden yaptırdığı iddia edilmişse de bunu kanıtlayacak hiçbir belge ortaya konamamıştır. Manastırın bilimsel olarak tespit edilebilen tarihi, 8. yüzyıla inmektedir. O yıllarda Trabzon'da Komnenoslar'ın egemen olduğu ve III. Alexios Komnenos'un (1349–1390) bu manastıra ilgi gösterdiği bilinmektedir (Yücel 1995: 28).

İçerde Ayazma, arkada Dilek Kayası, Kitapsız kitaplık, Mutfaklar, Derslikler, Konuk Odaları, Keşiş hücreleri, Ayazma Çeşmesi, Yeni onarılmış kare tabanlı taş su haznesi ve her manastırda bulunduğu ileri sürülen, kutsal su gözesi ile büyük bir yapıdır. Ancak, Sümela'dan çok daha görkemli olan, hiç kuşkusuz, manastırını içinde saklayandır (Kökden 1995: 83).

Mağara kilisenin dış yüzü, çoğu ağır biçimde hasar görmüş resimlerle bezelidir. Birinci grup resimlerde evrenin yaratılışı betimlenir. İkinci grupta Tevrat ve Tekvin'den alınma, erkek ve kadının yaratılışı, Günaha Teşvik, Cennetten Kovulma gibi sahneler yer almaktadır. Üçüncü grupta Mahşer, Thomas'ın Şüphesi, Mezarda Melek, Birinci İznik Konsili, Kabil'in Habil'i Öldürülüşü, Anastatis (İsa'nın Cehennemine İnişi) sahneleri betimlenmiş durumdadır. İlk üç panosu tahrip olan dördüncü grupta; Çarmıhta İsa, Hamsin Yortusu, Müjde, Mabeke Takdim gibi sahnelerinden oluşmaktadır.

Güney duvarın dış yüzünde bir av sahnesi ile Meryem'in melekler tarafından cennete götürülüşü betimlenir. Bu kısmen tahrip olmuş freksin yanında İsa, çiçek desenli bir tuzağa uzanmış Meryem'i kutsamaktadır.

Bu duvar ile ayazma arasındaki kalan mağara duvarında dört sıra halinde azizler ve Meryem betimleri bulunmaktadır. Apsisin dış yüzünde Doğum, İsa Mabetta, Lazaros'un Diriltilmesi, kuzeyinde Kudüs'e Giriş, Çarmıhtan İndiriliş sahnelerine yer verilmiştir. Mağaranın içinde keşiş Matheos'un 1732'de yenilediği aziz betimleri ile Ünyeli sanatçı Savos tarafından yapılmış frekskler bulunmaktadır. Güney duvarındaki azizlerin yanında, imparator giysileriyle Aleksios III. Manuel III. Ve Andronikos resimleri vardır. Tavanda, Paganıa Palaytytera, İsa ve Cebraıl, kuzey duvarında mahşer betimleri yer alır. Meryem'in mucizevi tahtta otururken betimlediği fresk, mağaradaki en ilgi çekici resimlerden biridir (Anonim 1990: 28).

İçerisinde, freskolarla bezeli küçük şapellerden başka, kitaplık, konuklar için mekanlar vb. binalar harap durumdadır. Freskoların çoğu geç dönemde yapılmış olup, alt tabakalarda eski ve daha değerlilerin bulunduğu kolayca anlaşılmaktadır. Uzaktan pek heybetli görünen ve Sümela'nın simgesi durumundaki keşişlerin barındıkları büyük binanın yanında, varlıkların eski gravürlerden tanık olduğumuz kayalara asılı gibi duran ahşap ko-

nutlar, zamanında büyük bir olasılıkla manastıra son derece güzel ve etkileyici bir görünüm kazandırıyorlardır (Dilaver 1997: 93).

Tepeye, yani Manastır'a varmadan önce sol doğru bir patika ayrılıyor. İleride, toprak yolla birleşen dar bir geçittir. Bu doğu yolu kavşak noktasında eski bir kilise yıkıntısıyla birleşmiştir. Dikdörtgen kesitli, içten içe büyüklüğü 4 x 9 m. boyutlarında, sağlam, taş yapıdır. Mihrabı vadiye, yani güney doğuya bakmaktadır. Kilisenin güney cephesi, yarım kubbeli bir yarım silindir şeklindedir. Çatı, birbirinden eşit uzaklıkta üç kemer üstün oturmaktadır. Kemerler arasında, genişten dara doğru giderek mazgallaşan pencereler yer almıştır. Ayrıca, sağır duvarla (kuzey cephesi) son kemer arasında da bir pencere vardır. Sümela'nın yanında, bu kilise, çok daha insancıl görünmektedir. Çünkü daha alçak gönüllü, aynı zamanda çok daha harap durumdadır (Kökden 1995: 82).

Manastır iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü, ilk yapılan han kesim olduğu taş ve oyukta görülen tapınma yerinin tavanındaki fresklerden bellidir. Bu fresklerde gölge ve derinlik olmayıp, gerek Hz. İsa'nın gerekse Hz. Meryem'in yüzleri hatta kirpik uçları bile tek düzlem üzerindedir ve ayrıntı olarak belirlenmiştir. Tapınak yerinin içi ve dışı İncil'den alınmış konuların freskleri ile süslenmiştir.

Meryemana Manastırının ikinci bölümü, giriş kapısını geçip içerideki basamaklardan inerken sağdaki yatak odalarını, salonları, kitaplıkları, kileri, erzak depolarını ve helaları kapsayan dört kattan oluşmuştur. Bütün odalarda ocak, ışık dolabı, kitap rafları vardır. Yine odalarda sofaların dışarıya doğru çıkma balkonları vardır. En alt katta tonozlu bir mutfak, onun altındaki mahzende de şarap ve yağ depoları bulunmaktadır. Bütün duvarların karaağaç ve meşe kaplı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Duvarların kalınlığı 60-100 cm'dir. Manastırın bu bölümü alttan, önü kapı biçiminde açık olan dört kemer üzerine oturtulmuştur. Duvarın temeli ike kayanın yukarıdan aşağı üçgen biçiminde inen dar açılı yerinden başlamak üzere kurulmuştur. Bu bölüm ortaçağ özelliği göstermektedir. Bu nedenle Alexios III tarafından başlatılan bölüm olduğu söylenebilir. Odalara bugün yıkıntı basamakla çıkılmaktadır.

Manastırın giriş kapısından önce, içeri girmeden, yolun sağında ve solunda iki küçük kilise daha vardır ki, bunlara manastırın ilk kurucuları; Barnabaslar'a atfen Barnabas Kiliseleri adı verilmiş ve kayaların üstüne bu adlar oyulmuştur (Anonim 1997: 24).

Bunun yanında Kuştl (Şimşirli) köyü civarında Sümela kadar çarpıcı bir konumda Peristera Manastırı bulunur. 4. yüzyılda Sümela ile birlikte kurulmuş bu yapının tam adı Ayios Yorgiosta Peristera yani Güvercinli Manastırı denilmektedir. 1906'da yanmış olan yapı Abdülhamit döneminde yeniden inşa edilmiş, 1923'te de yeniden boşaltılmış olup bugün sadece tek tük fresk izleri görülebilmektedir (Nişanyan vd. 2002: 148).

Ayrıca yine Trabzon'da hakim tepeler üzerinde manastırlar (Kızlar Manastırı) vardır. Trabzon yolunda Akçaabat (Platana)'da iki önemli kilise

bulunmaktadır. Bunlardan birinde renkli mermerle yapılmış geçmeli güzel bir döşeme görülebilir.

5. RİZE

5.1. Zilkale-Çalihakemşin

Asıl adı Zirkale yani aşağı kale olan yapıyı kimin yaptırdığı tartışmalı olmakla birlikte Bizans yapısı olduğu tahmin ediliyor. Sapa bir yolda makul çıkışı olmayan yapının kim tarafından ve hangi amaçla inşa ettiği ve neyi koruduğu bilinmez. Fakat birkaç yüz metre derinliğinde vahşi bir vadinin tepesinde ormanlar ve şelalelerle çevrili Türkiye'nin en esrarlı ve romantik kalesidir (Nişanyan vd. 2002: 158).

Çalihakemşin'in 15 km güneyinde, Fına deresine hakim bir kayanın tepesinde yer almaktadır. 14. yy'da yapıldığı sanılan ve belirli bir plana sahip olmaksızın moloztaş kullanılarak yapılan Zil Kale (Kale-i Zir), dış surlar, orta surlar ve iç kaleden oluşmaktadır. Yapının en dikkat çekici bölümü 5 katlı 2 metre kalınlığında duvarlara sahip başkuledir (Havuş 2000: 188).

Kale, dış surlar, orta surlar ve iç kaleden meydana gelmektedir. Dış kalenin kapısına kuzey batı yönündeki patika bir yolla ulaşılır. Kuzeydeki kapının söge taşları sökülüştür. Bir teras yardımıyla orta surlar seviyesine çıkılır ve ikinci ile kale içerisine girilir (Karpuz 1992: 42).

Orta kale içerisinde üç önemli yapı bulunmaktadır. Bunlar muhafız binası, şapel ve başkuledir. Kulenin dört katlı olduğu duvarlardaki hatıl izleri ve giriş deliklerinden anlaşılmaktadır. İçerisinde ince bir bölüntü duvarı ve doglu toprak vardır. Duvarlar üzerinde doğu yönünde kemerli pencereler, diğer taraflarda mazgal delikleri bulunmaktadır. Kulenin üstünün dendanlı bir teras şeklinde olduğu belirlenmiştir. Duvarlar içerisinde dikey uzanan boru yuvaları belki de kapanmış sarnıçlara su akıtmaktaydı.

İç kale, güneydeki duvarlarla çevrili olarak tanımlanmıştır. Burada batı tarafta dikdörtgen planlı bir burç bulunmaktadır. İçkale'de bu kule yakınındaki yıkıntılar ve kaçak kazı yerlerinden iki el topu bulunmuştur. Pirinçten döküm olarak yapılmış bu toplar Osmanlı dönemine tarihlendirilmektedir (Karpuz 1992: 43).

Bölgenin ilk çağları olduğu gibi orta çağ tarihi de karanlıktır. Hemşin yöresinin İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu zamanlarında tam olarak mi fethedildiğini bilmiyoruz. Belki de Bayburt ve İspir'deki Türk beyleri Varoş Kale, Zil Kale, Cihar Kale ve Pazar Kız Kalesi ile denize ulaşan önemli bir ortaçağ kervan yolu üzerinde askeri bir kontrol kurmuşlardı ve bu yolla sahile ulaşmak istiyorlardı.

Osmanlıların bölgeyi fethinden sonra kale kullanılmaya devam etmiştir. 16. yüzyıl başlarında hazırlanan tahrir defterlerinde kalenin adı Kale-i Zir (Aşağı Kale) olarak geçmektedir. Bu dönemde bir kayda göre kalede 30 nefer görev yapıyordu ve depolarında 382 somar buğday 440 somar darı depo edilmiş bulunuyordu (Anonim 1998: 61).

5.2. Kız Kalesi

İlçe merkezinin batısında küçük bir yarımada üzerinde kurulmuştur. Kayalık bir zemin üzerinde bulunan kalenin kara ile bağlantısı kesilmiştir.

Yaklaşık 7x7 m boyutlarındaki kalenin duvarlarında muntazam taş işçiliği görülür. Giriş kapısı batıdadır. Güney surlar yıkılmıştır. Sağlam kalan duvarlarda mazgal pencereleri ve yuvarlak kemerli üst kat pencereleri yer almaktadır.

Kız Kalesi'nin kesin olarak kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor. 13-14 Yüzyılda Trabzon Devleti zamanında yapıldığı sanılmaktadır. Kale, Osmanlı döneminde onarılarak kullanılmıştır (Anonim 1998: 62).

6. AMASYA

6.1. Mağaralar

Harşene Kale'sinin eteğinde ve yerden 20-35 metre kadar yükseklikte düz bir duvar halinde yükselen kalker kayalara oyulmuş irili ufaklı mağaralardan 5 tanesini göstermektedir. Amasya Vadisinde, bu mağaralar 12 adet olup, beşi Kızlar Sarayı üstünde, ikisi sarayı mahallesi üstünde, birisi meydan köprüsü hizasında, ikisi Yassıkaya'nın kuzey cephesinde, birisi Bayazıt-paşa'nın Ahırnü Mevkiinde birisi de Ziyere yolu üzerinde (Aynalı Mağara) dir. Bu 12 mağaradan başka Amasya Vadisi dışında irili ufaklı birkaç mağara daha vardır.

Amasya'da bulunan bütün mağaralar, Pontüs Krallarının sayısından fazla olduğu, bir kısmının Pontüs Krallarından önce oyulmuş olduğu sanılmaktadır. Danişment Ahmet Gazi Amasya'yı fethettikten sonra, mağaralardaki mezarlar kaldırılmış, hıristiyan keşişleri, buraları çilehane yapmışlardır.

6.2. Aynalı Mağarası

Ziğere Köyü yolu üzerindedir. Mağaraların içinde, sanat bakımından, en değerlisidir. Büyük Rahip Tes'e ait olan bu mağaranın yüzeyi özenle işlenmiş bulunduğu zamanla parlaklaşmaktadır. Güneş ışınları vurdukça ayna gibi parladığından bu ad verilmiştir. Bu mezar, XI. yüzyılda keşişler tarafından kullanılmış, içi ve dışı resimlerle süslenmiştir. Bütün bu mezarlar; Pontus krallarının yaşadığı M.Ö. III. yüzyıla aittir (Demiray 1954: 24).

6.3. Fethiye Camii

Jüstinien hanedanından olup 602-610 yıllarında Bizans tahtında oturan Fokas'ın kızı Prenses Elena tarafından kilise olarak yaptırılmıştır. Amasya, Danişment Türklerinin eline geçtikten sonra Fetih Gazi, 1116 yılında bu kiliseyi camiye çevirmiş, adını da Fethiye Camisi koymuştur. Bu cami birkaç defa tamir görmüş, son defa 1883'te İncezade Hacı Mehmet Arif tarafından onarttırılmış ve kargir bir minare ilave edilmiştir. Burası, 1939 depreminin son harap bir duruma düşmüştür (Demiray 1954: 24).

KAYNAKÇA

- ANONİM (1985). *Trabzon Belediyesi Yayınları*, Trabzon: Özkan Ofset.
- ANONİM (1990). *Türkiye Rehberi*, İzmir: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- ANONİM (1997). *Tarihi, Kültürü, Turizmi ve Her Yönüyle Trabzon*, İzmir: Ege Haber Ajansı Yayınları.
- ANONİM (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Rize*, Ankara: Akademi Yayıncılık.
- CANALIOĞLU M. Volkan (2000). *Trabzon 2000*, Ankara: Seçil Ofset.
- DEMİRAY Ahmet (1954). *Resimli Amasya*, Ankara: Güney Matbaacılık.
- DENİZ Semra-AYDOS Selim (1982). *Sanat Tarihi*, Ankara: Sek Yayınları.
- DİLAVER Sadi (1997). *Tarihsel Yapılarıyla Trabzon, Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- EYİCE Semavi (1982). *Türkiye’de Bizans Sanatı, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, İstanbul: Görsel Yayınları.
- HAVUŞ Mehmet (2000). *Karadenizname*, Ankara: Ajans-Türk Basım ve Basın A.Ş.
- KARPUZ Haşim (1992). *Rize*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KÖKDEN Uğur (1995). *Trabzon Adlı Anka Kuşu*, Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı, Sayı 69-70, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları.
- NİŞANYAN Sevan- NİŞANYAN Müjde (2002). *Herkesin Bilmediği Olağanüstü Yerler*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- RICE Tamara Talbot (1997). *Trabzon Ayasofya’sındaki Selçuklu Üslubunda Süslemeler, Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- SAKAOĞLU Nejdet (1999). *Amasra’nın Üç Bin Yılı*, Zonguldak: Zonguldak Valiliği Yayınları.
- YÜCEL Erdem (1995). “Sümela Manastırı”, *Sanatsal Mozaik Dergisi*, Sayı 3: 27 – 28.